

МИКОЛА ЛИСЕНКО У БОЛГАРСЬКОМУ МУЗИЧНО-КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Лариса Філатова

Abstract: As an important factor of the enrichment Ukrainian-Bulgarian musical and cultural relations in the late XIX – early XX century were friendly relations between the Ukrainian composer M. Lysenko and the professor of the Higher School in Sofia M. Drahomanov and his family, that acquainted Bulgarian intelligentsia with the work of Ukrainian artist.

Keywords: Lysenko, music links, Ukrainian, Bulgarian culture.

Микола Віталійович Лисенко (1842–1912) – основоположник української класичної музики, композитор, піаніст, музичний фольклорист, диригент, педагог, громадський діяч, засновник Музично-драматичної школи на національній основі (Київ, 1904 р.), яка стала життєдайним підґрунтям для становлення сучасної системи підготовки музикантів, співаків та акторів в Україні.

М. Лисенко – один із речників відродження української культури. Його ім'я стоїть в одному ряду з іменами Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, І. Франка, Л. Українки. Генетичний мистецький код його творчості в українській народній пісні, в спадщині його попередників Г. Сковороди, І. Котляревського, М. Гоголя, М. Максимовича, Д. Бортнянського, С. Гулака-Артемівського. Композитор був глибоко ерудованою людиною, досконало володів таємницями музичного мистецтва. Він перший серед слов'янських фольклористів визначив ритмоінтонаційні та ладогармонічні особливості українських народних мелодій у порівнянні з піснями інших народів. Порівняльний метод М. Драгоманова був творчо використаний Лисенком у музичній фольклористиці, наукові засади якої він заклав.

Знавець слов'янського фольклору, М. Лисенко вивчав його в умовах природного побутування. Так, під час своєї закордонної фольклорно-славістичної мандрівки влітку 1873 р., композитор записав сербські, хорватські, чеські, болгарські народні пісні. Він був організатором Слов'янських етнографічних концертів (Петербург, Київ), де звучали, окрім українських, його обробки чеських, моравських, польських, сербських, російських народних пісень. Отже, слов'янський фольклор глибоко і послідовно увійшов у творчу біографію Лисенка.

Взаємозв'язки української та болгарської культур мають багатовікову традицію; їхні витoki сягають доби Київської Русі. Кінець ХІХ – початок ХХ сторіччя, після

отримання Болгарією незалежності від турецького поневолення, став періодом поживлення контактів у культурному просторі обох народів.

Особливої уваги у цьому процесі по встановленню міжнаціональних культурних зв'язків заслуговують постаті українських діячів М. Драгоманова, Л. Українки, І. Франка, М. Павлика та ін. Однак, постать класика української музики М. Лисенка, у такому контексті, випадає з поля зору громадськості.

Різні аспекти життя і творчості М. Лисенка вивчали відомі митці і вчені (музикознавці, мистецтвознавці, літературознавці, історики, композитори) – В. Андрієвський, Л. Архімович, Т. Булат, М. Гордійчук, С. Грица, М. Загайкевич, С. Денисенко, І. Дзюба, А. Катренко, О. Козаренко, Ф. Колесса, Л. Корній, О. Костюк, М. Кузьмін, Г. Курковський, А. Муха, Д. Ревуцький, Л. Пархоменко, Н. Побірченко, Р. Скорульська, Т. Філенко, О. Шреєр-Ткаченко, Л. Шрамченко, В. Щепакін та ін. Творча спадщина митця, її багатоаспектність дають простір для дослідницької діяльності сучасним вченим. Так, наприклад, музикознавцем Д. Садовниковою проаналізована співпраця М. Лисенка і М. Драгоманова на ниві національного українського відродження як проблема міжособистісної комунікації (Садовникова 2009). Отже, на нашу думку, вивчення ролі цих діячів в українсько-болгарських музичних зв'язках заслуговує на увагу і потребує дослідження.

Потужним поштовхом до розвитку болгарської освіти і культури було відкриття 1 жовтня 1888 р. у Софії першого вищого педагогічного закладу, який 1 січня 1889 р. був перейменований у Вищу школу. Однією з ключових постатей у болгарській освіті і науці з 1889 по 1895 рр. став визнаний в Західній Європі український вчений-славіст, літературознавець, публіцист, історик, філософ, фольклорист, громадський діяч Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895), запрошений на посаду професора історико-філологічного факультету.

Час перебування Драгоманова в Софії був насичений важливими подіями в політичному, соціальному, науковому, культурному житті країни, столиці зокрема. Так, наприклад, на шпальтах газет «Знаме» і «Млада България» друкувалися політичні фельєтони відомого письменника і перекладача А. Константинова. У 1895 р. був надрукований його найвідоміший твір – повість «Бай Ганю», в якій героєм сатиричних оповідань став болгарський буржуа. У 1891–1894 рр. в Софії вийшло з друку багато збірок болгарського фольклору. Однією з найбільших і найвагоміших, не тільки в болгарській, але й слов'янській фольклористиці, стала праця К. Шапкарева «Сборник от български народни умотворения» у восьми книгах.

В 90-і рр. XIX ст. відбувається спроба організації болгарського оперного театру. Його засновником став піаніст і диригент А. Букорештлієв, який в Софії в 1890 р.

організував разом з Д. Казаковим та І. Славковим оперно-драматичну трупу «Сльоза і сміх», що у 1891 р. розділилась і з'явилась «Столична оперна трупа». Вона, на жаль, незабаром припинила своє існування, однак, перший крок на нелегкому шляху становлення професійного оперного театру був зроблений. Важливою подією музичного життя Болгарії була організація у 1892 р. першого симфонічного оркестру. Це був період плідної діяльності музикознавця Георгі Байданова як засновника і редактора першого болгарського музичного часопису «Гусла», в якому був надрукований лист М. Лисенка зі словами підтримки болгарських музикантів в їхній творчій праці.

За сприяння М. Драгоманова зав'язалися контакти І. Франка, Л. Українки, М. Павлика та І. Шишманова, видатного болгарського вченого, першого болгарського україніста, засновника та головного редактора «Сборник за народни умотворения». Професор Іван Шишманов (1862–1928) посідає одне з чільних місць у болгарській національній культурі. У коло наукових інтересів Шишманова входили проблеми болгарської та світових літератур, філології, історії культури, етнографії, фольклору, освіти, педагогіки, психології, тощо. Молодий вчений, який розпочав свій плідний шлях науковця, педагога, культурно-громадського діяча, працюючи пліч-о-пліч з М. Драгомановим у Вищій школі, проходив свої власні університети у тісному спілкуванні з визнаним у Європі вченим. Це було спілкування на ґрунті взаємозбагачення, поваги, тактовного спрямування старшим колегою молодшого у наукових пошуках, світоглядних установах на шляхи подальшого розвитку національної культури, освіти, науки у європейському вимірі. У 1889 р. І. Шишманов опублікував свою першу працю «Значението и задачите на нашата етнография» («Значення та завдання нашої етнографії»), яка стала для поколінь болгарських вчених програмою збирання, вивчення та порівняння пам'яток болгарської народної творчості з пам'ятками народної творчості інших народів.

І. Шишманов був чоловіком старшої доньки Драгоманова Лідії, яка була піаністкою (закінчила консерваторію в Женеві), а тому міг ближче, ніж інші представники болгарської інтелігенції в Софії – музиканти, актори, літератори, викладачі Вищої школи, познайомитись з творчістю Миколи Віталійовича Лисенка. Композитор листувався як з Михайлом Петровичем, так і з членами його родини. Після смерті Драгоманова він підтримував зв'язок з Шишмановим і, маючи широкі зацікавлення, звертався до професора з проханням надсилати нові книги для перекладу на українську мову. У 1903 р., з нагоди 35-річчя творчої діяльності Лисенка, І. Шишманов надіслав композитору привітальну телеграму, яка була одним із численних проявів пошанування українського музики в слов'янському світі.

М. Драгоманов і М. Лисенко потоваришували в роки навчання в Київському університеті Св. Володимира. Взаємини між ними сприяли формуванню як

«їхньої спільної ідейної платформи щодо народницького руху, національної ідеї, а також поглядів на розвиток української музики в її контактах з інонаціональними культурами» (Садовникова 2009: 98).

Особливо близькими і теплими їхні стосунки склалися з часу сусіднього проживання з 1865 р. на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці в Києві. М. Лисенко часто відвідував оселю Драгоманових; за їх фортепіано працював над своєю першою збіркою «Українських народних пісень», був у дружніх стосунках з дружиною М. Драгоманова – Людмилою Михайлівною, з якою часто виконував фортепіанні дуети.

Людмила Михайлівна Драгоманова (1842–1918) була талановитою піаністкою. Про рівень її майстерності свідчать спогади Ольги Петрівни Косач (Олени Пчілки), молодшої сестри М. Драгоманова, матері Лесі Українки. Вона писала, що Людмила Драгоманова дійсно була «тямущою піаністкою», і Микола Віталійович Лисенко «часто приходив до Драгоманова грати з його дружиною у чотири руки» (Пчілка 2003: 83–84). З цього часу музика Лисенка звучала в домі Драгоманових. Протягом багатьох років це, найперше, були твори присвячені композитором Михайлу Петровичу і його рідним, і з якими пов'язувались їхні найтепліші спогади про Батьківщину і друзів. Саме ці твори виконувалися Людмилою Михайлівною, Лідією та Аріадною як в сімейному колі, так і перед болгарськими друзями. Отже, спинимось на історії музичних творів присвячених композитором подружжю.

Після від'їзду М. Драгоманова з сім'єю за кордон у вимушену еміграцію, Микола Віталійович надсилає до Відня своїм друзям «гостинець з України» – солоспів «Чи ми ще зійдемося знову?» на слова Т. Шевченка, із надзвичайно теплим і щирим надписом на титульній сторінці: «Сердешним друзям моїм Михайлу Петровичу та Людмилі Михайловій Драгомановим».

Шевченківські рядки «Чи ми ще зійдемося знову...», які використав Лисенко в якості присвяти подружжю Драгоманових, дуже точно відображають події 1876 р. М. Драгоманов, звільнений з університету за особистим указом імператора Олександра II, вигнаний з Батьківщини, отримав на чужині від композитора-друга лист, датований 11 жовтня 1876 р., в якому той писав: «Прощайте, Людмила Михайлівна, нам застається тільки марити... до Вас у Маю місяці приїхати... засилаю Вам й коханому моему Михайлу Петровичу гостинця з України, якого під впливом тяжких часів вироїла голова, чи пак краще серце» (Лисенко 2004: 113). Сильне ностальгічне почуття, як відображення душевного стану композитора, яким пронизаний солоспів, виявилось пророчим. Через роки Микола Віталійович побачився тільки з Людмилою Михайлівною та дітьми Драгоманова. Цей глибоко автобіографічний твір Лисенка був дорогоцінним дарунком Драгомановим, але не єдиним.

За вірну дружбу з вченим М. Лисенко зазнав переслідувань поліції. Так, у присвяті збірки «Сербських народних дум та пісень» композитор написав: «Моєму щирому другові і товаришу М. Драгоманову», і це тоді, коли ім'я політичного вигнанця в Росії було заборонено, а Емський указ Олександра II (1876) забороняв друкувати та ввозити з-за кордону будь-яку україномовну літературу, а також забороняв українські сценічні вистави і друкування українських текстів під нотами. У вище згадуваному листі до подружжя Драгоманових (11 жовтня 1876 р.) композитор зізнався: «Мене оце тягають по жандармеріях за передмову до „дум”, а надто за посвяту» (Лисенко 2004: 113).

Теплі, щирі, дружні стосунки Драгоманова і Лисенка засвідчує їхнє довголітнє листування: спершу під час навчання М. Лисенка в Лейпцизькій консерваторії в Німеччині, куди він поїхав за порадою друга, потім – в роки наукового відрядження Драгоманова в Західну Європу, а далі – його еміграції за кордон. М. Лисенко протягом усього життя зберігав глибоку пошану й любов до М. Драгоманова та його рідних. Так, в листі до Л. М. Драгоманової, датованому 14 березня 1878 р., композитор звертається до адресатки: «...Остання річ, останнє діло, яке я скомпонував, є невеличкий утвір, котрий я найменував “Образки з колишнього”, і котрий бажається мені посвятити Вам, щира людино!...Чи воно вам стане до вподоби, а чи ні, – це вже Вам смакувати, моє діло тільки Вам посвятити, і при першій дозвіллі перепису на біло та й зашлю Вам, аби грали...» (Лисенко 2004: 127). Звернемо увагу на фразу композитора «зашлю Вам, аби грали...», – вона демонструє практичне застосування присвяченого твору в культурному побуті одержувачки. Цими словами Лисенка пояснюється, якою була культура домашнього музикування в українських родинх другої половини XIX століття, яку в сім'ї Драгоманових зберігали завжди.

Музиці навчалися, окрім Лідії, якій композитор присвятив солоспів «Садок вишневий коло хати» на слова Т. Шевченка, молодша донька Аріадна (Рада) та син Світозар. Так, перебуваючи у дядька в Софії, Леся Українка (1871–1913) писала (31 грудня 1894 р.) до сестри Ольги: «Коли Рада встає раніш нас, то не пускає нас в столову, бо учить там свої уроки музики,.. <> фортеп'яно стоїть там. Грає вона різні етюди,.. <> і твердить напам'ять 1-шу сонату Бетховена». Леся відзначає цікавий факт у музичному навчанні Ради, який, до певної міри, дозволяє скласти думку про професійний рівень педагогів-піаністів, які працювали в той час у Софії. Поетеса, була обдарованою музиканткою. Вона навчалася гри на фортепіано у Ольги Лисенко (дружини композитора), сама навчала молодших сестер, студіювала теорію музики за німецькими монографіями. Отже, Леся зауважила, що вчителька музики навчає Аріадну за «системою Лешетицького», відомого польського піаніста і професора Петербурзької і Віденської консерваторій, яка тоді вважалася однією з кращих.

У цьому ж листі Леся Українка запитує сестру Ольгу, чи «вислала мама ті ноти, що я її просила (романси Чайковського)», і далі додає, що вона вислала в Київ *Rhapsodie Bulgare* (Болгарську рапсодію). Сестрі вона дає пораду, щоб та спершу попросила Миколу Віталійовича зіграти, бо п'єса досить трудна, а вже потім пробувати вивчити самій. Леся, характеризуючи *Rhapsodie Bulgare*, відзначає найголовніше – яскраву національну основу п'єси: «гарна річ, основана на народних піснях» (Леся Українка 1978: 268–271). Отже, завдяки поетесі Лисенко мав змогу ознайомитися з твором болгарського композитора (ім'я якого, на жаль, не було вказане і залишається невідомим).

Леся Українка причетна також до важливої події в музичному житті України, – появі збірки романсів М. Лисенка на слова Г. Гейне, де з 18 віршів, які поклав на музику композитор, 6 перекладів належать їй. Саме цю збірку з дарчим написом композитора вислала Олена Пчілка в Софію (лист від 28 лютого 1895 р.). Для неї важлива думка доньки, брата і його рідних, вона хотіла б знати враження від музики Лисенка. За цим особистим бажанням, а О. Пчілка просила обов'язково написати чи отримали романси і чи сподобалися вони, відчувається також бажання автора музики, який високо поцінював думку Лесі Українки і Драгоманових (Пчілка 2003).

Отже, музичні твори Лисенка надходили в Болгарію, перш за все, через Драгоманових, у період з 1889 по 1895 рр., коли вони перебували в Софії. Болгарський вчений Петко Атанасов дослідив, що в означений час, з ініціативи Михайла і Людмили Драгоманових та у подальші роки – Лідії Шишманової, у Болгарії розповсюджувалися музичні твори М. Лисенка, особливо його обробки народних пісень. Так, у 1893 р. Л. Драгоманова подарувала Музичному товариству в Софії два «Збірники українських народних пісень» (випуск 3, 1876 р. та випуск 5, 1892 р.), а також збірник «Музика до “Кобзаря” Т. Шевченка» (шоста серія, виданий у 1881 р.) (Атанасов 1958).

Згодом до Болгарії надійшли твори П. Ніщинського, С. Гулака-Артемовського, А. Єдлічки та ін. Здебільшого, це були обробки народних пісень. На болгарській сцені кінця XIX – початку XX ст. мали успіх деякі українські п'єси, такі як «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Ой, не ходи, Грицю» і «Циганка Аза» М. Старицького, «Глитай, або ж павук» М. Кропивницького, та опера «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського. Українські народні пісні, які звучали в цих п'єсах, припадали до душі глядачам, деякі мовно і поетично асимілювалися, перейшли в побут болгар, ставали частиною їх музичної культури.

Важливою подією українсько-болгарських музично-культурних зв'язків того часу є листування М. Лисенка з редактором першого болгарського музичного часопису

„Гусла” Георгі Байдановим (1853–1927). Зберігся лист композитора, який був надрукований у першому номері журналу.

Вже відомий у слов'янському світі український композитор підтримав ініціативу музикознавця Г. Байданова. Ця підтримка була своєчасною, тому що, навіть у представників болгарської інтелігенції, виникав сумнів щодо необхідності такого видання. Розуміючи, наскільки важливо мати болгарам національний музичний журнал, який буде висвітлювати події музичного життя країни, на сторінках якого будуть відбуватися творчі дискусії, обговорюватимуться шляхи і завдання розвитку музичного мистецтва і освіти Болгарії, М. Лисенко радо висловив свою згоду на співробітництво. Так, у своєму листі в 1891 р., відповідаючи редактору часопису, композитор писав наступне: «З величезним задоволенням прочитав я Вашого люб'язного листа і запрошення взяти участь у музичному виданні „Гусла”. Чим багатий, тим і радий допомогти – братам болгарам. Вірогідно, у Вас, крім музичних творів для фортепіано, для голосів та інструментів, не проти будуть користуватися і хоровими творами, як для чоловічих голосів, так і для мішаного хору. І в цьому випадку я, як довготривалий керівник хорів нашої інтелігенції в Києві, можу бути корисним, надсилаючи партитури хорових творів; тим паче, що у вас, хоча б і наймолодшому щодо музики суспільстві, очевидно, створений хоровий гурток, який завжди може і повинен слугувати корисною підтримкою музичних цілей суспільства. Хор дуже підтримує співучасників муз[ичного] товариства, заохочуючи молодь обох статей до студіювання і виконання» (Лисенко 1891).

Необхідно зазначити, що в розвитку болгарської музичної культури кінця XIX ст. велику роль відіграли аматорські хори і духові оркестри, які виникали при *читалиштах* (культурно-просвітницьких організаціях типу клубів). Творчо підхопили цей культурницький народний рух болгарські композитори (Емануїл Манолов, Атанас Бадев, Добрі Христов та ін.), які закладали підвалини класичної болгарської музики. Створюючи перші зразки творів у різних класичних жанрах на національній основі (наприклад, опера „Сіромахкиня” Е. Манолова), вони багато приділяли уваги хоровому жанру і музичній фольклористиці.

Поради українського композитора були співзвучні вимогам, які ставило життя перед болгарськими музикантами. Його власний досвід дозволяв радити їм заснувати національний хор, який мав би стати підвалиною музичної культури молодого болгарського суспільства, втілював його музичні цілі, об'єднував учасників хору єдиною метою. Особливо підкреслює М. Лисенко необхідність залучення молоді до цієї важливої справи як в національному, так і загально слов'янському, а, отже, європейському вимірі.

Український митець пояснює свою думку: «Ви, сподіваюся, не цураєтеся $\diamond$ і в майбутніх програмах ваших вечорів і концертів народного пісенного елементу. Елемент цей, особливо потужний і важливий в наших слов'янських демократичних суспільствах, допомагає прищепити смак до щиро народної творчості, а також є матеріалом, який люди, “обдаровані з ласки Бога талантом та хистом” можуть вивчати, проймаючись ним та на засадах якого пізніше творити» (Лисенко 1891).

Отже, молодим болгарським музикантам, які навчалися в російських і західноєвропейських музичних закладах, М. Лисенко радив зміцнювати професійні знання європейською наукою, однак, дотримуватися національних засад у творчості, щоб залишатися «і в музичному мистецтві, і в творчості синами своєї батьківщини» (Лисенко 1891).

З листа композитора дізнаємось про радість автора з приводу того, що на сторінках журналу «Гусла» була надрукована пісня Кулини «Прости мене, моя нене» з його оперети «Чорноморці» в перекладі болгарською мовою – «Прости ме, майко мила». Таким чином, Лисенко, бодай частково, представ перед музичною спільнотою в Болгарії як автор великого музичного твору.

Даючи згоду на співробітництво, композитор одразу ж висловлює своє прохання Г. Байданову: «Я був би дуже задоволений, якби зміг написати (покласти) музику на болгарські вірші. Якщо такі неважкі і невеликі є у вас, – позичте, може, і вдасться» (Лисенко 1891). На жаль, задум Лисенка написати музику до болгарських віршів залишився нездійсненим.

Таким чином, присутність у Софії М. Драгоманова, відомого в Європі вченого і політичного діяча, викликала інтерес болгарської інтелігенції до української культури, зокрема музики. Завдяки Драгоманову та його родині місцевій культурній громадськості став відомий український композитор Микола Лисенко.

Література:

Атанасов 1958: Атанасов, П. Український композитор М. В. Лисенко і Болгарія. – В: Вітчизна, 1958, № 11.

Леся Українка 1978: Українка, Л. Зібрання творів. У 12 томах. Том 10. Київ, 1978, 268–271.

Лисенко 1891: Лисенко, М. Лист до Г. Байданова. – В: Гусла. Перший болгарський щомісячний музичний журнал. Пловдив, 1891, № 1.

Лисенко 2004: Лисенко, М. Листи. Київ, 2004, 113-127.

Пчілка 2003: Пчілка, О. Микола Лисенко: життя і праця (спогади і думки) – В: Микола Лисенко у спогадах сучасників. У 2-х томах. Том 1. Київ, 2003, 83–84.

Садовникова 2009: Садовникова, Д. В. Микола Лисенко та Михайло Драгоманов: проблема міжособистісної комунікації. – **В:** Культура і сучасність: альманах. Київ, 2009, № 2, 97-102.

Інформація про автора:

Лариса Філатова – кандидат педагогічних наук, доцент, докторант НПУ імені М. П. Драгоманова, Київ, Україна.

E-mail: filatova.larisa@gmail.com